

Боян Джонов (София, България)

ЗА ЛИЧНОСТТА НА ЕРЕТИКА ОТ НАДПИСА ПРИ ЕСКУС

През 1947 г., разкривайки запазената част от средновековна църква над античния Ескус (при с. Гиген, Плевенско), Теофил Иванов открива каменен блок с кирилски надпис. Текстът от надписа е запазен във фрагментарен вид и представлява анатема срещу еретик, чието име не е запазено. Каменният блок е бил вграден в самата стена с лице към наоса, така че надписът да може да се чете от богомолците. Текстът на надписа бе публикуван и прокоментиран през 1961 г. от Ив. Гошев¹. Запазената част от надписа с предложените от Ив. Гошев възстановки гласи:

1. [А] НЖЕ
2. прочь[тѣт]ъ [еже нап]нсахъ [да прокълъ]
3. нетъ [ер]етника. аще бо и не про[кълнетъ]
4. то д[а бж]детъ самъ прокъл[тъ.]
5. [аще ж]е прокълнетъ еретника то
6. [с]его въ гъ помнуетъ†
7. се же напнса ананн^а мо^х.

През 1984 г. Ара Маргос, след като оглежда наново надписа, го публикува наново, като нанася известни корекции към четенето на Ив. Гошев. Текстът според четенето на Ара Маргос с нанесените корекции добива следния вид:

1. а нже
2. прочь[ъ]т[е]тъ да къл-
3. нетъ [ер]етника аще бо и не прокълнетъ]
4. то д[а бж]детъ самъ прокъл[тъ]
5. [а нж]е прокълнетъ еретника то
6. [а]а его в[ог]ъ г[оспод]ъ помнуетъ†
7. еже его вл[д]ни а? ни тод...²

Въз основа на палеографски особености Ив. Гошев отнася паметника преди началото на XI век³, а Ара Маргос към X век⁴.

Със своя ранен произход и своята автентичност паметникът е изключително ценен документ за ранната история на богомилството в България.

¹ Гошев, И. Старобългарски глаголически и кирилски надписи. С., 1961, с. 80.

² Маргос, А. Някои бележки по четенето на противобогомилския надпис от средновековната църква при с. Гиген. — Старобългарска литература, 15. С., 1984, 119—125.

³ Гошев, И. Цит. съч., с. 81.

⁴ Маргос, А. Цит. съч., с. 125.

Ив. Гошев отбелязва, че надписът произхожда от едно време, когато еретиците още не са били обозначавани като „богомили“, когато църквата е прилагала в борбата си срещу еретиците само древното средство — анатемосването, и още не е имало гонения и изгаряния⁵. Д. Ангелов посочва паметника като доказателство за ранното разпространение на богомилството в Северна България, обръща внимание на това, че обект на анатемата е изтъкнат проповедник на богомилството, но същевременно отбелязва, че за кой по-точно еретик става дума, не е ясно⁶.

Поставянето на въпроса за личността на анатемосания еретик от надписа при Ескус е от значение, защото чрез неговото разрешаване може да се хвърли допълнителна светлина върху ранната история на богомилството в България, а също така върху неговото разпространение в други страни. Състоянието, в което е запазен надписът, притежава обаче твърде малко показания, които биха могли да ни послужат като отправна точка за издирвания в тази насока. Името на предполагаемия съставител на анатемата, монаха Ананий, е вече оспорено и не може да се използва като ориентир. Известна основа за издирване предлага самата формулировка на анатемата и ние бихме искали да се спрем най-напред на този момент.

В борбата срещу еретиците в ранните периоди на християнството са се използвали словата на апостол Павел, съдържащи анатемни срещу тези, които не спазвали светите закони. На тях се позовава и Превитер Козма в статията *О въръ* на Беседата против богомилите. Анатемата от надписа при Ескус притежава обаче една особеност, която я отличава от формулировките на анатемите в словата на апостол Павел и в Беседата против богомилите — тя отправя проклятие не само към еретика и неговите последователи, но и към всички онези, които откажат да го прокълнат. Тази особеност говори не само за голямото влияние на еретика, тя издава и една изострена форма на конфронтация.

Формулировки, аналогични на тези от надписа при Ескус, можем да открием в някои синхронни антибогомилски писания, достигнали до нас в по-късни преписи от Киевска Русия. Така в *Заповѣди святихъ втецъ къ исповѣдающеъ съ сыном и дщереъ*, достигнала до нас в преписи от XVI в., но съставени от киевския митрополит Георги Грек, заемал митрополията от 1062—1079 г.⁷, ни пресреща формулировката:

Иже на лѣкахъ, а не всею мыслню проклиннает правнаа сего, да бѣдет проклат⁸.

Същата формулировка срещаме и в една антибогомилска компилация, влязла в състава на Устюжката и Йоасафската кормчия, първата достигнала до нас в препис от XIV в., а втората — в препис от началото на XVI в.⁹:

Иже на лѣкахъ, а не всею мыслню проклиннает правнаа сего, да бѣдет проклет¹⁰.

В своето изследване „Козма Превитер в славянских литературях“ Ю. К. Бегунов, проучвайки литературната история на „Заповедите“ на киевския митрополит Георги Грек и на антибогомилската компилация, влязла в състава на двете кормчии, стига въз основа на исторически и текстов

⁵ Гошев, И. Цит. съч., с. 81.

⁶ Ангелов, Д. Богомилството в България. С., 1961, с. 164, заб. 52.

⁷ Бегунов, Ю. К. Козма Превитер в славянских литературях. С., 1973, с. 29, заб. 6.

⁸ Пак там, с. 369.

⁹ Пак там, с. 32, заб. 1.

¹⁰ Пак там, с. 399.

анализ до извода, че „Заповедите“ предполагат съществуването на антибогомилската компилация и че последната от своя страна е съставена въз основа на Беседата против богомилите на Презвитер Козма. Ю. К. Бегунов допуска, че авторът на „Заповедите“, Георги Грек, е познавал някоя редакция на антибогомилската компилация и се е възползвал от нея. Тази редакция според Ю. К. Бегунов ще се е съдържала в някоя българска кормчия, която Георги Грек е могъл да пренесе само през Константинопол, тъй като по негово време България е била под византийска власт (1019—1187) и Киевска Русия не е могла да поддържа връзки с нея¹¹.

Допускането на Ю. К. Бегунов, че антибогомилската компилация е била написана в България още преди падането ѝ под византийска власт, се потвърждава от надписа при Ескус. Авторът на анатемата от Ескус не е могъл да вземе образеца на своята анатема от Беседата против богомилите, защото в нея няма анатема, която да съдържа двойно проклятие. Първообразът на разглежданата анатема в Беседата против богомилите гласи:

Нже на лѣкаѸ, а не всею мыслню принамет правнаа сего, да вѣдет проклѣат.

Авторът на противобогомилската компилация е заменил глагола *принамет* от Беседата с глагола *проклѣат*, като е видоизменил текста така, че в него се проклинат не само еретикът и неговите привърженици, но и всички онези, които не го прокълнат. Авторът на анатемата от Ескус е могъл да се възползува само от така видоизменената формулировка.

Противобогомилската компилация е съставена за еретика Тодор. Тя започва с думите: *Черньць же Февдѣръ рече: Не сплн възкоупѣ съ женою и има за цел да избличи учението на еретика Тодор.*

Сходството на текста от надписа при Ескус с текста от трактата против еретик Тодор ни дава основание да допуснем, че анатемосаната личност в надписа от Ескус е именно познатият ни и от други анатемати еретик Тодор.

Времето, през което е живял и проповядвал еретикът Тодор, може, макар и в общи черти, да се определи от анатемата от Борилския синодик (1211). Тази анатема гласи:

Триклѣатаго Богѣмла н Мнѣхала оученка его, н Оевдѣра н Добръ н Стефана н Васнѣла н Петра н прочѣа еговы оученныи н едномѣре-
нныи .. анаѣма¹².

Ако изходим от това, че анатемосаните богомили в Борилския синодик са подредени хронологично, ще рече по реда на техния живот и дейност, трябва да приемем, че богомилът Тодор е живял и проповядвал след основателя на богомилската ерес, Поп Богомил, започнал своето проповедничество към 20-те години на X в., и непосредствено след неговия ученик и продължител Михаил, проповядвал вероятно към средата на X в., но преди упоменатите след него богомили Добри или Добромир, живял около 1077—1080 г., и Василий, живял около 1070—1111, т. е. в края на X в. и първата половина на XI в. Това определение, макар и извлечено по логически път, е твърде важно за нас, защото то потвърждава допускането на Ив. Гошев и Ара Маргос, че надписът от Ескус датира от края на X в., допускането на Ю. К. Бегунов, че компилацията срещу еретика Тодор е съществувала в края на X в. и че е била пренесена в нача-

¹¹ Пак там, с. 29 сл.

¹² Попруженко, М. Г. Синодик царя Борила. Одеса, 1889, с. 82.

лото на XI в. в Киевска Русия, и нашето допускане, че предполагаемият еретик Тодор от надписа при Ескус, еретикът Тодор от Устюжката и Йоасафската кормчия и еретикът Тодор от Борилевия синодик са една и съща личност.

Анатемата срещу Богомилския последовател Тодор ни е позната още от два синодика — Вологодския и Ростовския, достигнали до нас в преписи от XVI и XVII в. Анатемосването тук, което е ставало пред първата неделя на великите пости, е имало следния текст:

Богодора Сикнилскогo и Богумна Болгарскогo, и вса сушаа в вѣре его проклинаемъ: да бъдат проклати...¹³

Поводът за анатемата тук е еретикът Тодор. Това се доказва не само от челното място, на което е поставено неговото име — преди името на неговия учител, но и от самата формулировка. Формулировката се явява всъщност последване на подканата от противобогомилската компилация срещу еретика Тодор или от надписа при Ескус. В последните две се подканва всеки, който узнае за неговото учение или който прочете текста, да прокълне еретика, като се заплашва всеки, който не стори това, че ще бъде сам проклет, а във Вологодския и Ростовския синодик се казва: „ние проклинаме Тодор Сицилийски“, и се отправя проклятие към онези, които приемат неговата вяра. Това отношение във формулировките още веднъж подсказва, че еретикът от надписа при Ескус, от противобогомилската компилация и еретикът от Борилевия, Вологодския и Ростовския синодик са една и съща личност.

Интерес предизвиква прозвището Сицилийски, което ни пресреща във Вологодския и Ростовския синодик. Ю. К. Бегунов поставя в споменатото вече изследване въпроса, дали черноризец Тодор не е роден в Сицилия, но остава въпроса без отговор¹⁴. На този въпрос ние не бихме могли да отговорим утвърдително, защото, ако еретикът Тодор беше роден в Сицилия, то това негово прозвище щеше да бъде отразено в българските извори — в антибогомилската компилация, в Борилевия синодик и в надписа от Ескус. Освен това прозвището му нямаше да има гласеж Сицилийски, а Сицилийски. Случаят очевидно е обратен. Еретикът Тодор ще се е преселил от България в Сицилия, а анатемата от Вологодския и Ростовския синодик ще е написана след имигрирането на еретик Тодор в Сицилия, и то от позициите на византийската църква. Само с това можем да си обясним гръцкия гласеж на прозвището му (гр. Εἰθιλιός) и географския характер на двете прозвища — Тодор Сицилийски и Богомил Болгарский. Тия прозвища не се срещат нито в един български извор.

Съдението ни, че еретикът Тодор се е прехвърлил от България в Сицилия, поставя въпроса, кога и защо е имигрирал в тази страна видният проповедник на богомилството. Отговор на този въпрос би трябвало да търсим в някои западни източници, които съобщават за преселване на български еретици в Сицилия. Така Й. Иванов и Д. Ангелов обръщат внимание на един пасаж от т. нар. Барски анали, в които се съобщава, че към 1040—1041 г. в Сицилия пристигнали като бегълци от Балканския полуостров много „македонци и павликяни“¹⁵. Д. Ангелов свързва това преселение с въстанието на Петър Делян (1040—1041), което получило не само народно-

¹³ Никольский, К. Анафематствования, совершаемые в первую неделю великого поста. СПб, 1879, с. 178; Бегунов, Ю. К. Цит. съч., с. 122.

¹⁴ Бегунов, Ю. К. Цит. съч., с. 122.

¹⁵ Appales Varesnes, 541551; Иванов, И. Богомилски книги и легенди. С., 1970, с. 41; Ангелов, Д. Цит. съч., с. 365, 366.

освободителен, но и антифеодален характер и било свързано тясно с богомилското движение. След злополучния край на въстанието мнозина еретици дуалисти били принудени да напуснат родните си места, за да се спасят от жестоките гонения, на които ги подлагала цариградската власт. Ако ние тълкуваме правилно прозвището Сикийски, синхронът на събитията не изключва възможността еретикът Тодор да се е принудил при обстановката след Петър-Деляновото въстание да се прехвърли със свои последователи в Сицилия. Това ще е дало от своя страна повод на византийската, а след това и на руската православна църква да го обозначат като Сикийски и да го свържат с неговия учител Богомил Български.

Необходимостта да се отправи анатема срещу Тодор Сикийски предполага, че еретикът Тодор при своето преселване в Сицилия е пренесъл и ереста в тази страна. Вероятно във връзка с това трябва да се постави и друга византийска анатема, на която обръщат внимание Й. Гилар и Д. Ангелов¹⁶. В нея се проклинат „намиращите се в Панормос (Палермо) богомили и катепана“. Изследвачът на дуалистичните ереси на Запад Ернст Вернер привежда пак във връзка със забегналите след Деляновото въстание богомили в Сицилия няколко противоположни послания на епископа Бенцо от Алба от времето против инвестурата при Хайнрих IV (1065—1106), адресирани до хипориенския архиепископ и до епископите Теодолд и Бурхард, в които се говори за еретици „буциани“ (българи), потомци на свещеника „Буца“ (българинът). Те отхвърляли тайнствата, не признавали нито цар, нито свещеници и наричали папата възлътен сатана¹⁷. Тези послания на епископ Бенцо ще са се ползували с голяма популярност сред антиреформистките духовници, защото по-късно, когато богомилската ерес се пренася и в Германия, те предлагат модела на едно послание, ояснено „Послание, изпълнено със сълзи“ (*Epistola plena lacrimarum*)¹⁸, което монаси антиреформисти от Лорш отправят до Хайнрих V през 1106 г., в което разобличават странствуващите проповедници от Хирзау (при Шутгарт). Те разстройвали със своите проповеди християнския морал, застрашавали кайзерската власт и папската институция.

Съвпаденията по време (1040—1041) и място (Сицилия) не изключват възможността в лицето на анатемосания от византийската църква катепан на богомилите от Палермо и на свещеника Буци от Сицилия да се крие именно българският свещеник черноризец Тодор Сикийски, защото едва ли е възможно по същото време и на същото място да се е прехвърлил и друг изтъкнат богомил.

Нашият опит да установим личността на анатемосания еретик от надписа при Ескус ни доведе неколккратно до следите на еретика Тодор, проповядвал по времето на изписването на надписа от Ескус и след падането на България под византийска власт. Източниците, в които се споменава неговото име, очертават следната представа за неговата личност: Еретикът Тодор е изхождал от свещеническа среда. От кой край на България е произхождал, не е известно. Учението му ще е намерило широк прием сред павликянското население в централните райони на Северна България. Археологическото проучване на днешния Плевенски окръг, предприето от

¹⁶ Guillard, J. *Le Syndicon de l'ortodoxie*, 2. Paris, 1967, p. 61. 230; Ангелов, Д. Цит. съч., с. 367, заб. 18.

¹⁷ Вернер, Е. Богомилството и ранните средновековни ереси в латинския Запад. — *Ист. пр.*, XIII, 1957, кн. 6, с. 28; *Ad Henricum IV imperatorem libri*, II, MGH, SS. t. XI, 635—646.

¹⁸ *Chronicon Laurehamense*, MGH, t. XXI. Leipzig, 1926, 430—433; Джонов, Б. Един отзвук на „Беседа против богомилите“ в Германия (под печат).

Д. Джонова, показва, че в този район през средновековието почти не са строени християнски храмове¹⁹. Широката популярност на еретика Тодор сред народа е принудила българската църква, използвайки Беседата против богомилите на Презвитер Козма, да напише специален трактат срещу неговото учение, да поставя в църквите анатемни срещу него. Учението му е намерило широк прием в Киевска Русия още по времето на неговата проповедническа дейност в България. Това е дало повод за пренасянето на трактата срещу него в тази страна. По време на гоненията срещу богомилите след погрома на Петър-Деляновото въстание еретикът Тодор вероятно се е принудил да имигрира заедно със свои привърженици в Сицилия. Това ще е дало повод на византийската, а след това и на руската църква да го нарече Тодор Сицилийски. Учението му ще е намерило широк прием в Сицилия, защото византийската църква отправя анатемни и срещу богомилите от тази страна. То ще е проникнало и в целия Латински Запад, защото срещу последователите на еретик Тодор се изпращат послания на латински език и в стихотворна форма до най-изтъкнати духовни и светски лица. Паметта на еретика Тодор е останала жива и за следващите поколения, защото той е анатемосан в Борилевия, а също така във Вологодския и Ростовския синодик.

Нашето предположение, че анатемосаната личност в надписа от Ескуе е еретикът Тодор, се основава на текстуални, хронологически и локални съпоставки. Не изключваме обаче и възможността името му да е било изписано още в запазеното начало на анатемата, а също така и в пасажите, в които авторите на разчитанията на текста искат да видят следствения съюз „то“. В първия случай (4-и ред) след още **бо** и не **про[кълънеть]** следва **тод...**, след което камъкът е разломен и обрушен, във втория случай (5-и ред) след **[още ж]** е **прокълънеть** еретика то са отцепени значителни шихти от повърхността. Надписаното поле очевидно не е завършвало тук и затова вероятно Д. Ангелов след това то е поставил многоточие за пропуск²⁰. В двата случая изреченията биха могли да бъдат свързани асидентично, т. е. без съюза **то**. Този съюз не е необходим и дори в случаите е противоестествен. Така в запазените части **тод...** и **то...** е могло да стои името на еретика. Последните буквени знаци от името му ще да са били увредени още при използването на църквата и състоянието на надписа при затрупването да е било такова, каквото е достигнало до нас при неговото откриване, ще рече пръстта да го е консервирала до XX в. Това състояние на надписа ще е дало повод за изписването на допълнителния ред, от който Ара Маргос е успял да прочете: **еже егѡ кълънн... нн тод...** Ара Маргос правилно установява, че този ред е бил написан допълнително, и то от друга ръка. Целта на неговото изписване обаче едва ли ще е била да перифразира част от текста, а по-скоро да осведоми богомолците, че увреденото и нечетливо вече име на еретика, когото трябва да кълнат, е **тод...** За съжаление обаче и в този случай е запазена само част от името на еретика Тодор.

¹⁹ Митова-Джонова, Д. Археологически паметници в Плевенски окръг. С. 1979, с. 19.

²⁰ Ангелов, Д. Поп Богомил. — В: Бележити българи, I. С., 1967, с. 440.